

Een hart met vele kamers

Rabbijns denken in de joods-Israëlische politieke actualiteit

Paul van der Harst

Door een tentoonstelling verleden jaar in Jeruzalem werd ik er weer bij bepaald hoe zeer begrippen als eigenheid en samenhang, particulariteit en universaliteit nauw bij elkaar betrokken zijn. De tentoonstelling heette 'Alleen en Samen', in het Hebreeuws twee woorden met dezelfde stam (JaChiD en JaChaD), slechts een wisseling van klinkers scheidt ze van elkaar, want ze horen bij elkaar, het individu en de gemeenschap, het eigene en het andere.

Aan de wand lees ik een tekst uit de Talmud: 'geen mens zal zich losmaken uit de gemeenschap'. Een drietal kunstenaars werkt met het zelfde concept: de poten van de stoel. Eén van hen heeft een stapel plastic stoelen zo doorgesneden dat één poot is losgekomen van het geheel. De driepotige stoelen zien er geamputeerd uit, de ene poot met een stuk leuning ligt er zinloos, waardeloos, nutteloos bij. Twee andere vormgevers maken een opstelling van stoelen met één poot. Slechts door het koppelen van die éénpoten ontstaat een stabiele constructie. De boodschap is duidelijk 'Als mensen met elkaar en niet los van elkaar gaan - dan is er zitten, wonen, rusten, gemeenschap. Dan is het leven mogelijk. Dan zal ieder zitten 'onder eigen wijnstok en vijgenboom'.

Dat dit in de Israëlisch-Palestijnse realiteit nog niet zo is laat een ander deel van de tentoonstelling zien: een collage van beelden, meest foto's maar ook enkele teksten en schilderijen. Allemaal op A4 formaat waarmee een zaaltje van 8 bij 4 meter wordt gevuld. Veel foto's of symbolische bewerkingen van 'de Muur', die scheiding tussen Israël en Palestijnse gebieden, tussen mensen, die - zo laten een paar kunstenaars zien - allemaal zo gelijk zijn. Een fotoserie onderstreept dat door Palestijnen en Israëli, jong en oud, een zwart T-shirt aan te doen met een tekst in het Arabisch of in het Hebreeuws. We spreken anders, maar we zijn mensen, gelijkwaardige mensen. Inderdaad, we zijn Alleen en Samen, we staan in het eigene en tegelijkertijd delen we het gemeenschappelijke. Particularisme en universalisme zijn twee elkaar aanvullende en in spanning op elkaar betrokken grootheden.

David Hartman

Ook in de joodse godsdienstfilosofie wordt door menigeen in verleden en heden dit standpunt ver-

tolkt. Graag sta ik in het volgende stil bij de wijze waarop één hedendaagse joodse filosoof-theoloog dat doet, omdat ik denk dat zijn manier van omgaan met zijn traditie zowel in Israël van groot belang is - hij is daar zeker invloedrijk - alsook ons kan prikkelen bij het doordenken van onze bijdrage als het gaat over pluriformiteit van godsdienst en samenleving in onze context.

De man over wie ik spreek is David Hartman (1931). Cruciaal in het leven van deze van oorsprong Canadese orthodoxe rabbijn is zijn beslissing in 1971 met zijn gezin naar Israël te gaan. Daar richt hij het Shalom Hartman Instituut op (1977) dat wil werken aan de bouw van 'educational bridges between different sectors of the population in Israel and throughout the Jewish world' (Rooms XIV¹) 'Bij het teruggaan naar het land, zijn we niet weergekeerd naar een geïsoleerd getto-bestaan maar eerder naar een particularisme gevoed door de openheid naar een grotere menselijke werkelijkheid' (Rooms XV). Ook de dialoog met andere godsdiensten, in het bijzonder het christendom, hoort daar bij. Zijn stem klinkt door als hij spreekt als adviseur op het gebied van onderwijs- en godsdienstpolitiek op Israëliisch regerings-niveau.

Hartman wijst op het belang van scheppingsbewustzijn, dat ons helpt onze eigen particulariteit te verstaan als toegang tot het universele. Enerzijds betoogt hij dat het besef deel uit te maken van het totaal van de schepping ons nederig kan maken (vgl. Rooms 160) anderzijds beweert hij dat de verkiezing van Israël kan worden verstaan als G'd's bevestiging van het particularisme (Tradition 144²). Laten we beide punten en hun onderlinge relatie wat nader bekijken: Op de eerste plaats horen in Hartman's zienswijze de begrippen Schepping (universaliteit) en Verbond (met Israël in het bijzonder; particularisme) bij elkaar. Hij spreekt in dit verband van een 'verbondsmatig scheppingsbewustzijn' (covenantal creature-consciousness, Rooms 136). Buiten de gemeenschap kan het individu niet goed groeien naar zelf-verstaan, naar het verstaan van de ander en de Ander. Zo stelt hij het joodse denken tegenover het individualistische 'cogito ergo sum' van Descartes: 'De gemeenschap dringt op dusdanige wijze de individuele identiteit binnen dat het juist is te beweren dat iemands eerste gewaarwording van

'Samen' en 'Alleen' zijn twee woorden die in het Hebreeuws maar één letter van elkaar verschillen. Aan de hand van de boeken van de joodse filosoof-theoloog David Hartman worden in dit artikel de banden en spanningen tussen deze twee begrippen onderzocht, en wat ze betekenen voor het hedendaagse Israël.

Ds. P. van der Harst is predikant te Amersfoort

¹ Hartman, David; *A heart of many rooms, celebrating the many voices within Judaism*; Woodstock Vermont 1999.

² *Israelis and the Jewish Tradition, an ancient people debating its future*; Yale University, 2000

zelf-bewustzijn een “wij” is.’(Rooms 137) Niet het autonome ‘ik’, maar het ‘ik-in-gemeenschap’ komt tot zelf-verstaan.

Particulariteit in gemeenschap

In het relaas van Hartman geeft hij steeds aandacht aan het belang van het individu én de gemeenschap tezamen, aan traditie én vernieuwing, aan dít volk én de wereldgemeenschap. Als vólk (gemeenschap) worden de joden bij de Sinaï aangesproken. Daarbij geldt wel de aantekening, dat ieder lid (individu) van dit geheel zélf hoort en proeft wat hem of haar door de goddelijke stem en door de traditie wordt aangereikt. Deze persónlijke verwerking en doordenking van de traditie is echter pas adequaat als deze uiteengezet kan worden aan, en geapprecieerd kan worden door de mensen die ons voor zijn gegaan (vgl. Rooms 139). Dus vernieuwing wordt getoetst aan de levende traditie. Daarbij is vernieuwing reeds in de traditie gegeven. Namelijk toen G’d zichzelf bekend maakte (in Exodus 3:13-16) en G’d in antwoord op Mozes zichzelf noemt: ‘Ik zal zijn - Ik zal aanwezig zijn op nieuwe wijzen’. In deze openbaring gaat het dus om een steeds opnieuw worden, een zúllen zijn, dynamisch en vernieuwend. Daarnaast refereert de Eeuwige op hetzelfde moment aan zichzelf als aan de ‘G’d van Abraham, Isaak en Jacob’. Dit is dus toekomst (Ik-zal-zijn) geënt op verleden (Abraham-Isaak-Jakob), waarbij ‘het verleden óns begrip van de volheid van de goddelijke werkelijkheid niet uitput’ (Rooms 141).

Samenvattend: Binnen de gemeenschap is een veelheid van stemmen mogelijk. En zo is dat vanouds in de verbondsgemeenschap, waarin de wijzen van de rabbijnse traditie altijd verschillende stemmen hebben gekend en gewaardeerd. Als illustratie hierbij geeft Hartman een overbekende passage uit de Babylonische Talmud (Eruvin 13b): De rivaliserende scholen van de rabbijnen Hillel en Shammai waren in zo’n onenigheid geraakt dat de Torah op het punt stond in tweeën te worden gedeeld. Na één van de discussies wordt volgens het verhaal een stem uit de hemel gehoord die zegt: ‘dit en dit zijn de woorden van de levende God, maar de wetsgetrouwe (hallachische) woorden zijn naar de weergave van Hillel’. En – zo gaat de uitleg verder – waarom stond de hemelse stem uiteindelijk achter Hillel? Omdat – zo wordt gezegd – Hillel voor zijn eigen argumenten altijd eerst de argumenten van zijn opponent weergaf (vgl. Rooms 149).

Dus als het gaat om het verstaan in gemeenschap, dan klinken er verschillende stemmen, en wel in werkelijke dia-loog met elkaar. Het eigene én het gemeenschappelijke worden als het ware ingeoeffend in de joodse gemeenschap. Dit – wat nu geldt voor het interne gesprek – ziet Hartman ook van belang in het externe. Hierbij voert hij het begrip schepping in.

Schepping

Door ons besef deel uit te maken van de schepping kunnen wij ons bewust worden van het feit dat anderen net als wij schepselen zijn. Hartman verwijst naar een Mishnah in Sanhedrin (IV,5) waar de schepping van de mens in afzondering (singly) wordt onderstreept. Door die afzondering van ons schepsel zijn, kunnen we gaan beseffen dat als één enkel mens wordt vernietigd een hele wereld wordt verwoest. Omdat we allemaal uit de zelfde bron komen kunnen we niet zeggen ‘mijn vader is groter dan de jouwe’. Alle verschillende mensen zijn met het stempel van Adam gemerkt en zij zijn allemaal verschillend. Daarom kan ieder afzonderlijk zeggen: ‘om mijnentwil is de wereld geschapen’ (vgl. Rooms 161). Weliswaar krijg ik dit verhaal, mijn geloofsverhaal, via een particuliere traditie, via een bijzondere openbaring, geuit binnen een exclusieve liefdesrelatie tussen God en dít volk, maar zij leidt uiteindelijk tot het besef dat dit kennen slechts partieel is.

‘Openbaring en uitverkiezing behoren tot het domein van de geschiedenis waar particuliere gemeenschappen God dienen op wijzen die hun particuliere herinneringen bemiddelen’ zegt Hartman (Rooms 164). Het particuliere is een voertuig. Een voertuig waarin de Eeuwige mee trekt met een bijzonder volk in zijn geschiedenis, waardoor dit volk zicht kan krijgen op het universele zoals ons dat is gegeven in de schepping, de schepping van alle mensen. Het voertuig (in de particuliere geschiedenis) verwijst naar de bestemming (het universele in de schepping). Voertuig en bestemming mogen niet worden verward. De openbaring aan, en de verkiezing van, één volk zijn niet gelijk aan het doel: de universele gemeenschap onder het koningschap van God. Het particuliere dient zich ver te houden van die universele aanspraak.

‘Als (de particuliere) openbaring wordt verstaan als de concretisering van het universele dan wordt “wiens waarheid is dé waarheid?”, de meest brandende religieuze aangelegenheid (...) De droom van een universele gemeenschap onder het koningschap van God moet gescheiden worden van de geschiedenis. Wanneer deze droom het historische doel wordt van één bepaalde geloofsgemeenschap, dan kan het verworden, zoals ook al is gebeurd, tot een vreselijk gevaarlijk idee.

‘Het feit dat er werkelijke verschillen zijn tussen geloofsgemeenschappen, betekent dat zij die universaliteit nastreven zich vaak zullen verlaten op het universalisme van het zwaard (...) Schepping, niet gemeenschap en geschiedenis, moet de droom voden van een ethisch ontwaken van het menselijke bewustzijn.’(Rooms 165). Pas in een gemeenschap kunnen we als individu luisteren en tot verstaan komen. Maar dit eigen verstaan in en vanuit de eigen

gemeenschap is niet meer dan een gedeeltelijk verstaan. Slechts het zien van de ander in zijn eigen verstaans-traditie (en dus zijn gemeenschap) als deel van het scheppingsgeheel kan een juist zicht geven op God's bedoeling met de mensen. Iedere aanspraak op universaliteit vanuit het particuliere loopt het gevaar te eindigen in de taal van geweld.

Politieke realiteit

Dit gezegd hebbende gaat Hartman niet voorbij aan de realiteit waarin hij dit overweegt. En hij spreekt hierbij in het bijzonder tot zijn eigen volk. Hij spreekt gedurfd en waarschuwend, concreet en kritisch. Waar bij vele gelovigen in Israël, de vorming van de staat Israël wordt gezien als deel van God's plan met zijn volk stelt hij, dat het lezen van de geschiedenis vanuit het paradigma van de Exodus – de particuliere, de bijzondere bevrijdingsgeschiedenis van één volk – niet verbonden moet worden met God's algehele – universele – heilsplan:

'(..) ons nationale bestaan rechtvaardigen door te beweren dat wij de instrumenten zijn waarmee God's messiaanse verlossingsplan wordt verwerkt. Het is onnodig en moreel en politiek gevaarlijk (het zou bij voorbeeld territoriale compromissen uitsluiten zelfs wanneer Israëls nationale veiligheid daardoor niet op het spel wordt gezet). Ons thuiskomen, ons ophouden een zwervend en kwetsbaar volk te zijn, en onze zoektocht naar sociale normaliteit zijn in zich zelf legitiem zonder de vordering dat de wedergeboorte van Israël essentieel is voor God's verlossing van de mensheid' (Tradition 144).

Dit zegt Hartman terwijl er iedere sabbat in vele synagogen wordt gebeden 'Onze hemelse Vader, rots van Israël en zijn verlosser, zegen de staat Israël, de eerste spruit van onze verlossing'. Ik weet niet wat Hartman persoonlijk van deze gebedstekst vindt maar hij brengt hem zeker op spanning. Overigens wordt deze tekst zo niet gebeden in enkele liberale en orthodoxe gemeenten, die om zeer uiteenlopende redenen de verwijzing hier naar de Staat als 'eerste spruit van de verlossing' afwijzen.

Vervolgens werkt Hartman de thematiek van het 'thuiskomen' kritisch verder uit (Rooms 166). Hij doet dit weer door uit te gaan van het begrip schepping waardoor wij ons blijmoedig bewust worden van onze eigen beperktheid. Als wij thuiskomen – zo zegt hij – komen we niet aan in het universele, het hemelse Jeruzalem maar in een bijzonder, een particulier, aards Jeruzalem. 'De droom van de geschiedenis zou niet de overwinning moeten zijn van één geloofsgemeenschap. Iedere geloofsgemeenschap zou voor God moeten wandelen op zijn eigen wijze terwijl men zich er rekenschap van geeft dat geen gemeenschap de universele God van de schepping kan omvatten. Het concept van een thuis, dat onze

historische herinneringen heeft gevoed, moet geïntegreerd worden met het thema van de schepping dat de waardigheid van ieder menselijk wezen verkondigt. Exclusief vertrouwen op openbaring zou het voor ons onmogelijk maken ons huis te delen met het Palestijnse volk. Indien echter, ons bewustzijn van openbaring zou worden doordrongen van schepping, dan zouden we leren onze thuiskomst te vieren zelfs als deze niet volledig en geheel verwerklijkt zou worden.'

Foto: Anton Sinke

Dit schrijft Hartman dus in 1999, middenin de periode van de moeizame onderhandelingen tussen Arafat en Netanyahu over de uitvoering van de Oslo akkoorden. In feite geeft hier een spraakmakende rabbijn een theologische fundering onder de noodzakelijke pijnlijke politieke stappen die door veel gelovigen juist om theologische redenen – soms met veel fanatisme – worden afgewezen. Rabbijn Hartman begrijpt dat de stappen die van de Israëli gevraagd worden pijn zullen doen: 'Ik begrijp de pijn die veel Israëli's voelen bij het vooruitzicht hun thuis te moeten delen met 'een ander'. Door dit te doen zouden zij echter getuigenis afleggen van het vermogen van het Jodendom het 'Bemind is Israël' te combineren met 'Bemind is ieder menselijk wezen geschapen naar Gods beeld'.' (Rooms 167).

Opvallend hierbij vind ik dat het in deze formulering lijkt alsof Hartman voelt voor het samenwonen in één huis. En om bij het beeld te blijven: hij lijkt niet te denken aan het splitsen van de woning in een vóór en een achterhuis voor twee in onmin met elkaar levende gezinnen. De ander leren zien als je gelijke, het paradigma van de schepping, veronderstelt geen scheiding, hoewel je niet direct al je

'privacy' (je eigenheid, je particulariteit) hoeft op te geven. Suggereert Hartman hier werkelijk dat de twee-staten-oplossing van de Oslo-akkoorden geen goede weg is?

Inmiddels na de tweede zeer gewelddadige Intifada van 2000, de dramatische ontwikkelingen in de Gaza, de oorlog van 2006 tegen de Hezb'olah in Libanon en de verdere uitbouw van groot-Jeruzalem is de weg die Hartman wijst nog moeilijker begaanbaar geworden. Of wijst het bestand tussen Israël en Hamas (medio juni 2008) tóch op hoopvolle ontwikkeling?

Hart met vele kamers

Ik begon met de herinnering aan een tentoonstelling in Jeruzalem: 'Alleen en Samen'. In de lezing van Hartman horen Verbond (met juist dít volk) en Schepping (van alle mensenkinderen) nu reeds op elkaar betrokken te worden. Wie dat wil in een permanente staat van oorlog weet dat je een lange adem moet hebben en dat in een context van grote tegenstrijdigheden steeds moet worden gezocht naar dat wat verzoening mogelijk maakt. Overigens lijkt Israël wat dat betreft als natie een uitstekend experiment waar mensen van over heel de aardbol om zeer diverse redenen samen zijn komen wonen. En ook: zijn gedwongen tot samenleven. Meningsverschillen over het vredesproces, de religieuze wetgeving, de aard van de maatschappij zijn in zo'n situatie moeilijk te verzoenen. Heeft Israël daarom nog steeds geen werkelijke Grondwet?

Als geen ander kent Hartman, door zijn keuze als filosoof-theoloog midden in dat debat te gaan staan, de moeite daarvan. In de opdracht bij zijn boek *A Heart of Many Rooms* geeft hij het volgende citaat uit Tosefta (Sotah 7:12) 'Iemand kan denken: 'Wanneer het Huis van Shammai onrein verklaart en het Huis van Hillel rein, deze verbiedt en die staat toe, hoe dan, kan ik Thora leren?' De Schrift zegt: 'Woorden ... de woorden Dit zijn de woorden ...' Al de woorden zijn gegeven door één enkele Herder, één God heeft ze geschapen, één Voorzienige heeft ze gegeven, de Heer van al de daden, gezegend is Hij, heeft ze gesproken. Dus bereidt uzelf een hart met vele kamers en breng daarin de woorden van het Huis van Shammai en de woorden van het huis van Hillel, de woorden van hen die onrein verklaren en de woorden van hen die rein verklaren'.

Zo zal de doorlopende dialoog ons op het hart geschreven zijn, in onze geloofsgemeenschappen, naties en tussen de volkeren. Misschien valt in dit licht de uitspraak van de Johanneïsche Jezus ook te verstaan: 'In het huis van mijn vader, zijn vele verblijfsplaatsen' (Joh. 14:2a). Laat het zo zijn.

Digitaal woordenboek voor Hebreeuwse en Jiddisje woorden

Op 18 september 2008 verscheen *Sofeer*, een digitaal woordenboek van Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands. Het is gekoppeld aan een state-of-the-art spellingchecker voor het Nederlands, te gebruiken in Microsoft Word en andere MS Office-programma's voor Windows. *Sofeer* (Hebreeuws voor 'schrijver') zal via de website van de Nederlandse Taalunie kosteloos ter beschikking worden gesteld.

Sofeer is een uitgebreide elektronische versie van het boek *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands*, dat in 2002 bij de Sdu verscheen. De spellingen zijn gebaseerd op de richtlijnen van de *Woordenlijst Nederlandse Taal* (het Groene Boekje). Mede daardoor hebben zij de laatste jaren gezag gekregen: de samenstellers van *Sofeer* werkten mee aan de meest recente edities van het Groene Boekje en de grote Van Dale.

Een team van medewerkers heeft in totaal meer dan tien jaar gewerkt aan *Sofeer*. In vergelijking met het boek is de woordenschat in *Sofeer* uitgebreid tot bijna 5000 in het Nederlands gebruikte woorden uit het Hebreeuws, Jiddisj, en andere talen van joodse cultuur, waaronder 2000 persoons- en geografische namen.

Per woord wordt niet alleen de spelling gegeven, maar ook de uitspraak, de betekenis, de herkomst, buigingsvormen, en andere gegevens.

De Stichting Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands brengt het programma uit als praktische taalgids voor iedereen die te maken heeft met joodse onderwerpen, met Israël of met de bijbel.

www.sofeer.nl